

La Ciutat Obrera de Repòs i Vacances del GATCPAC.

Una aportació catalana al model urbanístic de la Ciutat Funcional¹

Emili Donato

Emili Donato i Folch (Figueres, 1936) és doctor arquitecte i fou professor titular de Projectes de l'ETSAV. Va participar activament en les activitats culturals del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, com a responsable de la Comissió de Cultura i vocal de la Junta de Govern. En una primera etapa, la seva obra està marcada pel compromís col·legial i polític, amb obres modestes i estudis i concursos urbanístics, com una sèrie de cases a Barcelona o Calafat, el *Contraplàn de la Ribera* o el Pla General de Montblanc. Després d'un parèntesi en què va viatjar per Europa (1975-1979), va treballar al costat de la nova administració democràtica catalana. En aquesta segona etapa, es poden destacar el Projecte de la Carretera de les Aigües de Barcelona, uns grups d'habitatges a Igualada i Baró de Viver o la Facultat de Telecomunicacions de Sant Just. Ha estat especialment destacable la seva tasca de divulgació de l'obra del GATCPAC, J. A. Coderch o J. L. Sert. Ha publicat els seus articles en revistes especialitzades d'Europa, Japó i Amèrica Llatina, així com en les revistes espanyoles més prestigioses, *Ciudad y Territorio*, *Arquitectura COAM*, *Lotus*, *Zodiac* o *Quaderns*, d'on va ser director.

1. El títol fa referència al llibre *El planeamiento urbano en la España contemporánea: Historia de un proceso imposible* (Terán 1978) .

1. La influència de Le Corbusier en el grup d'arquitectes del GATCPAC

Dins del panorama espanyol, va ser a Catalunya –i més concretament a Barcelona– on es manifestà més consistentment i sistemàtic el ressò dels dos grans models urbans i alternatius del segle XX: la Ciutat Jardí i la Ciutat Funcional o maquinista. Tots dos models pretenien donar resposta a l'impacte de la revolució industrial sobre l'estructura física i social de la ciutat tradicional europea, consolidada a finals del segle XVIII i començaments del XIX. Ambdós models van sorgir i es van formular amb major claredat i precisió en aquelles regions i ciutats europees en què s'havia iniciat el fenomen de la industrialització, que a diferència del que succeïa a Amèrica del Nord, esclatava en el marc d'aquella estructura urbana tradicional. Es tractava de la primera i més greu amenaça revolucionària sobre les seves estructures morfològiques i tècniques i els seus sistemes socials i polítics, després d'un llarg mil·lenni d'ininterrompuda evolució i reconstrucció urbana a Europa.

Encara que expressat d'un mode esquemàtic, es pot afirmar que la Ciutat Jardí –amb la baixa densitat i la voluntat descentralitzadora– i la Ciutat Funcional –amb el *zoning*, les altes densitats i la vocació concentradora– van ser i segueixen sent els dos pols ideològics i programàtics entorn als quals van quallar i afrontar les actituds, propostes i debats a Catalunya a partir de finals dels anys vint.

Tal com ens va recordar Fernando de Terán en una obra bàsica i encara única (Terán 1978), Nicolau M. Rubió i Tudurí ja va participar en el XI Congrés Nacional d'Arquitectura a Madrid el 1926, introduint per primera vegada a Espanya les teories del *Regional planning*: “Amb uns textos imbuïts de la més ortodoxa doctrina descentralitzadora, homogeneïtzadora, contrària a la exagerada atracció dels centres urbans i pregonera de la dissolució urbana per tot l'àmbit del país, a través de la multiplicació de centres de vida civil de creixement limitat, ja que la ciutat no devia ser més que un element en el paisatge”. Cal remarcar, a més, la valoració que fa Terán de la component autonomista i la conseqüent idealització del fet regional o nacional català en l'ideari de Rubió, més enllà de les conegudes referències als models i la cultura urbanística angloamericana quant a la insubstituïble escala regional, tant per a l'anàlisi com per a la planificació urbana i territorial.

És a partir de la difusió de la ideologia regionalista i el seu entroncament amb el moviment noucentista quan va sorgir el concepte de Catalunya-ciutat. Aquesta

2. El títol exacte és *Pla de distribució en zones del territori català: Regional planning: examen preliminar i solucions provisionals: estudis fets segons Decret del Govern de la Generalitat de Catalunya*; per Nicolau M. Rubió i Tudurí amb la col·laboració de Santiago Rubió i Tudurí. Fou publicat a Barcelona per la Generalitat de Catalunya l'any 1932 (n. de l'e.).

expressió cobria un ampli espectre d'ideals –alhora poètics, estètics i lògicament polítics–, que havien d'influir en aquell jove arquitecte i aristòcrata menorquí d'origen rural. Era un ideal que, traduït al camp de la urbanística, es pot considerar que va adoptar una primera formulació esquemàtica i provisional, segons el seu propi autor, en el “Pla de distribució en zones del territori català”² (Moreno 1977), redactat per Nicolau M. Rubió i Tudurí amb la col·laboració del seu germà, l'enginyer Santiago Rubió i Tudurí, per encàrrec del primer Govern de la Generalitat republicana. L'ideal d'una Catalunya-ciutat, tot i la seva insuficient concreció posterior, ha estat sempre present de forma implícita en el debat i la pràctica urbanística catalanes fins fa ben poc. Segons apunta Terán, aquella expressió s'atribueix a Gabriel Alomar i Vilallonga, poeta i assagista mallorquí-català d'orientació socialista –molt actiu a Mallorca durant el primer terç del segle XX– i teoritzador influent en el panorama noucentista des de posicions aristocràtiques i idealistes, com les que sempre van guiar la peripècia biogràfica i intel·lectual de Nicolau M. Rubió, també fill de les Illes Balears.

D'altra banda, Josep Lluís Sert –que ha estat qualificat d'aristòcrata socialista amb ambivalent simpatia per Oriol Bohigas (Bohigas 1970)–, tot just amb el títol d'arquitecte a la butxaca, se'n va anar a passar quasi un any a l'estudi del mestre suís Le Corbusier a París el 1929. Està clar que es tracta d'una mena d'aristòcrata metropolitana, davant de l'aristocràcia ruralista de Rubió. Sert havia conegut Le Corbusier l'any anterior, al convidar-lo a donar una conferència a l'Ateneu de Barcelona quan tornava de Madrid cap a París, després de donar unes conferències a la capital; a Madrid l'havia convidat Mercadal, qui havia conegut el mestre suís a la Sarraz, amb ocasió del I Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna (CIAM). Amb l'estada de Sert a l'estudi de la *rue de Sèvres* s'iniciava una llarga i fecunda amistat entre tots dos i la decisiva influència de Le Corbusier sobre les concepcions arquitectòniques i urbanístiques del jove Sert; per extensió, sobre les del GATCPAC.

2. Les formulacions teòriques de Le Corbusier

El llinar dels trenta i sobretot els últims anys vint –la famosa dècada d'or de l'arquitectura moderna– són anys del més intens debat urbanístic a Alemanya i la Unió Soviètica. Aquesta última, com a conseqüència de la recessió econòmica lligada al *crack* del 29 i del prestigi de la revolució russa entre l'intel·lectualitat occidental, es va convertir en una nova terra de promissió per a la construcció dels programes i models constructius de la nova arquitectura. Segons Le Corbusier, Moscou s'havia convertit en “una fàbrica de Plans, la Terra Promesa dels tècnics, i el programa

quinquennial en una espècie de foc de barrera de l'era tècnica, ... i ho estan posant en pràctica" (Le Corbusier 1979). Martin Wagner, conseller d'urbanisme de Berlín-Schöneberg des de 1924 fins a 1931, exposava també una opinió semblant: "Allí es pot realment construir allò que es planeja i es projecta" (Hilpert 1983). Le Corbusier, que el 1930 ja estava construint el *Centrosoyus* a Moscou, era realment "l'únic arquitecte avantguardista que s'havia atrevit a desenvolupar tota una nova concepció del planejament urbà", tal com ens recorda Thilo Hilpert (Hilpert 1983). A més, el març d'aquell mateix any havia escrit a la carta-article "La atmósfera moscovita" (Le Corbusier 1979) les paraules següents: "En aquest moment observo a Rússia la florida de l'arquitectura moderna. Aquest país crida als creadors d'idees, els fa venir des d'on nosaltres, des de fa trenta anys, ens hem vist forçats a realitzar tasques de mires estretes i realment humiliants per l'esperit. Allí animen als seus arquitectes, els hi exigeixen que aconseguixin configurar nous tipus i normes d'aprofitament dels mitjans disponibles, que dissenyin purs sistemes d'organització."³ Es pot descobrir en aquestes paraules, a més de la queixa i l'esperança entre pretèrit i futur, un llenguatge emparentat amb el taylorisme, la filosofia social i econòmica productivista i la ressonància *sachlichkeit*⁴ més estricta.

En el camp de l'urbanisme, el debat a la Unió Soviètica era força intens i complex: l'enfrontament entre urbanistes i desurbanistes, la formulació dels models de ciutat lineal, les propostes d'una Ciutat Verda per a Moscou, la ciutat socialista d'un futur immediat, el concurs de *Magnitogorsk*, les noves ciutats industrials cap a l'Est o les aportacions de la brigada May. Tot això, juntament amb les immenses expectatives de real transformació de les velles estructures urbanes i territorials, explica el propòsit de celebrar a Moscou un gran Congrés Internacional d'Urbanisme al voltant del tema de la Ciutat Funcional. L'home més preparat per dirigir les previsible conclusions sobre aquest tema era lògicament Charles-Edouard Jeanneret, dit Le Corbusier. Com és sabut, el congrés va ensopegar amb la recuperació de les tendències més reaccionàries de la vella arquitectura tsarista i *pompier*; amb les lògiques contradiccions internes de les brillants posicions avantguardistes de l'arquitectura russa i soviètica dels anys vint, i finalment, com ja sabem, amb l'oportunisme del poder polític estalinista, inclinant-se a favor de la reacció en el camp artístic i arquitectònic. Tot plegat, un procés que s'iniciava amb el veredict del concurs internacional del Palau dels Soviets a Moscou.

3. Vegeu especialment el capítol intítulat "Atmosfera Moscovita".

4. Moviment filosòfic i estètic alemany que sorgeix en els anys vint sota el nom: *der Neuen Sachlichkeit*, la nova objectivitat (n. de l'e.).

L'etiqueta de Ciutat Funcional cobreix un ampli espectre crític de la ciutat tradicional i teòric-propositiu de la nova era industrial, que sosté i gira entorn de les paradigmàtiques formulacions urbanístiques de Le Corbusier: des de la "*Ville Contemporaine*", de 1922, fins a les triangulacions de "*Les trois établissements humains*", de 1945, passant per multitud de comunicacions, llibres i projectes que culminen en la proposta de la "*Ville Radieuse*", de 1932. Aquesta darrera proposta era el resultat d'una elaborada resposta a l'enquesta que els responsables d'urbanisme de Moscou havien dirigit a una llista d'arquitectes europeus el 1930, a la qual Le Corbusier contesta pensant en la seva possible aplicació a la capital soviètica. Les diferències entre la versió de 1922 i la de 1932 són prou importants; han estat ben analitzades, entre molts altres, pel teòric alemany Thilo Hilpert, autor de la més rigorosa i documentada revisió de l'urbanisme funcionalista de Le Corbusier, i darrerament a Catalunya per Xavier Monteys (Monteys 1996). No cal insistir-hi més, però sí cal recordar que la pretesa i simplificada ambivalència socialista-capitalista del model no és gens clara; que per sota de les interpretacions social-funcionalistes o la mateixa qualificació de "*visió ultracapitalista*" que va dedicar-li el sociòleg Chombart de Lauwe, el que hi ha és la idealització d'una societat productivista de base econòmica, industrial i, sobretot, terciària, eminentment direccional i autoritària. En el fons, hi trobem la poderosa influència de la mítica imatge de la modernitat urbana, realitzada *avant la lettre*, a l'*skyline* de Manhattan a Nova York.

El prestigi social d'aquesta imatge prové, òbviament, d'allò que simbolitza, però la força comunicativa del símbol arrenca de llur potència estrictament formal; és a dir, de la seva específica configuració material i tècnica. És per això que en aquells dibuixos del Pla Macià que es van realitzar en el seu estudi de París —no en els sis esquemes que es van dibuixar a Barcelona—, Le Corbusier hi va afegir d'immediat els dos grans gratacels en pota de gall, de 170 m d'alçada, com a signe inconfusible del centre de negocis i, per tant, de la seva capacitat de símbol major de la Ciutat Funcional aplicada a Barcelona. Le Corbusier ja havia dit el 1923, en una comunicació en el Congrés d'Urbanisme d'Estrasburg, que "els municipis i els regidors de les grans ciutats s'ocupen dels problemes dels grans suburbis perifèrics. Aquests esforços són lloables, però incomplets: deixen de costat el fons essencial del problema, que no és altre que el del centre de les grans ciutats" (Hilpert 1983). El 1925 afegiria que "*aquest és el centre ideal!, centre de negocis model!*"; és a dir, la famosa "*cit  d'affaires*", que ell col·locava en el centre geomètric de la "*Ville Contemporaine*" el 1922, i en una posició tangent i de capçalera, deu anys més tard (tal com construiria molt més tard a Chandigarh). Per calibrar millor la capacitat visionària i esquemàtica —però sens dubte anticipant— d'aquest pare espiritual de la Ciutat Funcional, veiem el que deia en 1925: "En els llocs més intensos, més vitals, es troben uns buildings nous o bé en

construcció. Són les oficines de les grans companyies que estan equipades per a la lluita competitiva dels negocis: ordre, organització, claredat, coherència, taylorització, etc.” (Hilpert 1983). Més endavant afegí: “El país que disposi de Centres de ciutats ben organitzats, té totes les probabilitats d’assolir una certa superioritat sobre els demés: la superioritat de l’industrial del qui disposa d’un bon instrumental” (Le Corbusier 1924 i 1962). És a dir, un instrumental òbviament terciari i direccional, com avui diríem; però, sobretot, tal com avui intenten les ciutats que cerquen desesperadament situar-se en el mercat global, amb l’oferta d’aquells centres de ciutat eficients i “ben organitzats”.

Els continguts programàtics canvien. Allí on es fan i es desfan els negocis es pot discutir el proper Pla quinquennal, però les estructures arquitectòniques generades per representar-los, si són pregnants i potents, assoleixen una capacitat simbòlica, inicialment singular i específica, però genèrica amb el pas del temps i, per tant, alliberada de no poca particularitat programàtica inicial. Per això, algunes de les més extraordinàries figures arquitectòniques —o bé tipus constructius— creades pel mestre suís entorn al model de la Ciutat Funcional canvien de destí segons el pla urbànic i la circumstància que els fa necessaris.

3. La Carta d’Atenes i el Pla Macià

Tot això i molt més passava per damunt de les taules de dibuix de l’estudi de Le Corbusier a París quan hi treballava el jove Sert. Podem tornar ara a Catalunya, concretament a Barcelona, on es va celebrar —els dies 29, 30 i 31 de març de 1932— la reunió del Comitè Internacional per la Realització dels Problemes de l’Arquitectura Contemporània (CIRPAC), preparatòria del IV CIAM sobre la Ciutat Funcional, que s’havia de celebrar a Moscou però es va traslladar al vaixell *Patris* l’any següent gràcies a la impertinència del Sr. Josif Visarionovich, dit Stalin. El congrés del CIRPAC de Barcelona va ser organitzat pel GATEPAC, amb la col·laboració de l’Ateneu Enciclopèdic Popular i el patrocini de la Generalitat i l’Ajuntament de la ciutat.

No cal repetir aquí els episodis de la gestació del GATEPAC i el GATCPAC; el paper de Mercadal i Sert en els seus inicis; la inauguració del local MIDVA⁵ la vigília del dia 14 d’abril de 1931, el dia de la proclamació de la segona República i l’extraordinària peripècia col·lectiva, intel·lectual, professional i de divulgació realitzada

5. Nom sota el qual es coneix el local situat a passeig de Gràcia amb Roselló, en el qual Sert o Torres Clavé defensaren les seves visions racionals i funcionals especialment en el mobiliari; MIDVA significa Mobles i Decoració per a la Vivenda Actual (sic).

pel grup català, de la qual en són encara el millor i més excepcional testimoni els 25 números de la revista *AC*, dirigida per Josep Torres Clavé (Solà-Morales 1975). És una història que ha estat recuperada al llarg dels anys seixanta i setanta, registrada en una nombrosa bibliografia (Bohigas 1970; Donato 1979; *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 1971 o *2C* 1975).

A la reunió del CIRPAC de 1932 a Barcelona –amb la presència de Van Eesteren, W. Gropius, S. Giedion, Mart Stam, M. Breuer, V. Bourgeois, Le Corbusier, E. Weisman, G. Pollini o R. Steiger, entre altres delegats europeus; G. Mercadal i J. M. Aizpurua pels Grups Centre i Nord del GATEPAC, a més dels membres del grup català i la participació de B. Gassol, en representació del Govern de la Generalitat– es van precisar el llistat i el grafisme normatiu, per tal de fer homogènies les anàlisis de les quasi quaranta ciutats de tot el món convidades a participar en els debats i la redacció de les conclusions del posterior Congrés sobre la Ciutat Funcional, que encara estava previst celebrar a Moscou l’any següent.

Les conclusions d’aquell congrés –que van adoptar diferents formulacions– són conegudes internacionalment com *La Carta d’Atenes*, (en realitat, *Carta de planificació de la Ciutat*) pel títol de l’edició francesa de 1943, prologada per Jean Giraudoux i redactada a l’ombra pel mateix Le Corbusier. Però, si del que es tracta és de posar de manifest les aportacions catalanes al planejament urbanístic modern, és el moment de recordar que la primera formulació lliure d’aquelles conclusions, que també integraven les del Cinquè Congrés de 1937 a París, li va ser encarregada a Sert per a aquell Congrés. Es van publicar l’any 1942 a Cambridge (EEUU), amb el títol “*Can our cities survive?*” Al pròleg del llibre, escrit per Sigfried Giedion, aleshores secretari del CIAM, es diu: “En el mes de setembre de 1936, durant la reunió a La Sarraz, els grups francès i espanyol recolliren els suggeriments i esborranys dels grups suís i holandès i seguiren treballant-los a París, on va recopilar-se bona part del material durant els anys 1937-1938. Ja que les circumstàncies per les quals travessava Europa dificultaven la tasca, el Congrés demanà finalment a Josep Lluís Sert que completés l’esquema i escrivís el text complet del llibre. Li va ser atorgada llibertat absoluta i les seves darreres experiències, especialment a Amèrica, ampliaren el material en molts aspectes” (Sert 1983).

Així, el nostre exiliat Josep Lluís Sert, que havia estat membre i secretari del comitè de redacció de les conclusions del IV CIAM, es converteix de forma evident –no casual– en l’home més preparat, escollit pel CIAM per portar a terme la redacció d’un text que ha de sintetitzar el pensament crític i *propositiu* de l’avantguarda europea sobre la crisi de la ciutat industrial contemporània i la seva cura segons el nou urbanisme funcionalista. Per tant, aquella versió anglesa de 1942, que el seu autor acompanyava amb un excepcional repertori historiogràfic sobre “l’estat de la

qüestió” urbana d’aquells anys a Europa i Amèrica del Nord, constitueix encara avui la més notable –i oblidada a casa nostra– aportació catalana en el camp de la urbanística del segle XX.

Lamentablement, aquesta primera versió de *La Carta d’Atenes* no va ser publicada a Espanya fins al 1983, a partir de les gestions que vaig iniciar personalment amb el propi Sert i els seus hereus, poc abans de la seva mort el mes de març d’aquell mateix any. La col·laboració d’en Joan Ràfols, aleshores director general d’Habitatge, va facilitar-ne l’edició facsímil per part del Departament de Política Territorial i d’Obres Públiques de la Generalitat. Malauradament, es tracta d’una edició només en català i amb una molt limitada –sinó inexistent– distribució en els medis professionals espanyols i llatinoamericans. És una llàstima i una sospitosa paradoxa que aquest text bàsic de la urbanística moderna i maquinista, d’un autor català internacionalment reconegut, ens hagi arribat gairebé d’amagat, més de quaranta anys després de la seva aparició i, per tant, quan la influència de les equívokes i molts cops superficials revisions crítiques del funcionalisme urbanístic ja han aconseguit esborrar l’interès de teòrics i professionals vers un aparell crític i propositiu que, de fet, segueix alimentant –per acció o reacció– la pràctica i la teoria de l’urbanisme contemporani arreu del globalitzat món actual.

Tornant al Pla Macià, és indiscutible el seu valor emblemàtic –fins i tot mític– com a expressió qualificada i sintètica dels projectes del GATCPAC en el camp de l’urbanisme. És així pel fet que gairebé la totalitat de plans i projectes –o simples propostes urbanes– a escala sectorial o local realitzats pels diferents equips del GATCPAC, a partir d’iniciatives o motivacions autònomes, s’incorporen als diferents documents del Pla Macià o de la Nova Barcelona; per això, cal entendre’l més com una suma o agregació de directrius bàsiques i projectes urbans singulars, que no pas com un Pla en el seu sentit actual més complet, sistemàtic i tancat. És evident que els fragments d’aquesta suma provenen de diferents versions, algunes notablement contradictòries entre si. Aquest seria el cas de la sorprenent contraposició entre la versió *lecorbuseriana* aplicada al Casc Antic –netament funcionalista, d’una “cirurgia invasiva” i de “reducció patrimonial”– i l’altre, de rehabilitació integral amb microcirurgia i implantació local dels nous teixits revitalitzadors, tal com es proposava en el Pla de Sanejament del Districte Vè. És a dir, entre la implantació brillant i brutal de la *Cité d’affaires* o bé la que manté els usos residencials preexistents, els rehabilita i hi introdueix una xarxa d’equipaments locals, algun d’ells prefabricats i desmuntables. Probablement, altres contradiccions residirien entre el Pla de la Diagonal i la proposta de morfologia edificatòria que el Pla Macià localitza en aquest mateix sector de la ciutat, o també en l’oblit de les propostes del GATCPAC de nova ordenació morfològica de les illes del Pla Cerdà,

que es van substituir per l'aplicació descontextualitzada dels “illots a redents” típicament *lecorbusierians*, que a més eliminaven la continuïtat visual de la nova trama viària de 400 m x 400 m proposada en un del sis esquemes bàsics del Pla. Aquesta agrupació de 9 intervies del Pla Cerdà, segons un quadrat de 3 x 3 intervies, també modificava la que el GATCPAC havia publicat en tres articles els dies 5, 12 i 19 de maig de 1932 al diari *Mirador* de Barcelona, segons una agrupació rectangular de 2 x 3 illes que donava prioritat al sentit longitudinal del pla de Barcelona paral·lel a la costa.

Per tant, no és un Pla monolític en la coherència interna i diversitat dels seus components, però sí que ho és, i molt, en el model de desenvolupament lineal –mes enllà de l'històric “de riu a riu”– sobre un eix vertebrador de gran amplària, com la Gran Via de les Corts Catalanes; també ho és per la notable importància, realment innovadora, que es concedeix a les diferents infraestructures de comunicació i transport que lliguen internament tot el sistema urbà. Així, veiem que entre els sis “Esquemes pel projecte de conjunt”, publicats en el núm. 13 de la revista *AC*, sota l'autoria “Le Corbusier, P. Jeanneret y GATEPAC GE”, tres es dediquen exclusivament als temes següents: Esquema III, a transports, automòbils i camionatge, vies de circulació ràpida, mercaderies, etc.; Esquema IV, al transport i traçat ferroviari en relació a les grans connexions i localitzacions industrials; Esquema V, als transports marítics, i als tipus de ports, franc, comercial, nàutic i de turisme; inclús l'Esquema VI porta el títol d'*Aviació i zones de repòs*. Els Esquemes I i II es dediquen respectivament al tema del *zoning* i el Nou Mòdul de les zones d'habitació; anotem, de passada, l'absència d'un encaix territorial o “comarcal” entre els esquemes bàsics d'aquest qualificat Pla Macià. Aquesta evident obsessió per les comunicacions i els transports ens fa pensar no només en l'anticipada transcendència que concedia Ildefons Cerdà a la mobilitat urbana com l'element més característic de la “nova urbanització” de la civilització industrial, sinó també en aquells sis nivells superposats en el centre de la “*Ville Contemporaine*” de Le Corbusier, de 1922, en què hi convergien tots els traçats, connexions i terminals dels diferents sistemes de transport, coberts per la immensa llosa central de l'aeroport. En aquesta línia interpretativa, no convé oblidar que una de les motivacions subjacents al redreçament nacional que significava el nou Govern de la Generalitat republicana residia en la voluntat de convertir Barcelona en una potencial i eficient capital de la nació catalana; aquí retornaríem a aquelles manifestacions del mestre suís sobre els atributs de les ciutats i els països que “vulguin assolir alguna superioritat sobre els demés”; és a dir, les activitats terciàries i les “noves” tecnologies del transport i la comunicació.

El Pla Macià és, en tot cas, un manifest excepcional i vagament equiparable al que avui en diríem un Pla Marc, limitat a alguns aspectes estructurals i morfològics –però

sobretot sectorials— d'un futur Pla General Metropolità. Aquest esquematisme, associat a l'impacte local de les seves propostes, explica aquella capacitat comunicativa i simbòlica —que s'interpreta fàcilment com utòpica i com l'aplicació de les idees més elementals de la Ciutat Funcional— expressades en una clau netament *productivista*. Paradoxalment, aquest és el seu gran mèrit, precisament en relació a aquella tendència tant pròpia de Le Corbusier, en confondre el planejament —sens dubte voluntàriament— amb les seves suggeridores i gegantines visions arquitectòniques, que curiosament no apareixen en aquells sis Esquemes del núm. 13 d'AC i, en canvi, són l'única referència gràfica al Pla Macià en el segon volum de la seva obra completa.

No cal insistir més en l'exposició del Pla Macià, ja que no és aquest l'objectiu central i, a més, gaudeix d'una àmplia bibliografia crítica, pel seu caràcter d'emblema polític i ideològic de la urbanística catalana funcionalista (Roca 1977). Tornem, doncs, al context social i professional en què va sorgir el projecte de la Ciutat Obrera de Repòs i Vacances (CORV) del GATCPAC a Gavà.

4. La crisi urbana dels anys trenta a Barcelona

Ja sabem que Catalunya i Barcelona van convertir-se —a partir de 1931— en “un punt vivent de la terra on els temps moderns van prendre asil”, com va escriure Le Corbusier l'any 1933 (Tarragó 1971), quan ja l'estalinisme i el nazisme havien liquidat els dos impulsos més brillants i potents del moviment modern; és lògic de suposar, doncs, que aquesta conjuntura era capaç d'alimentar aquells entusiasmes i expectatives sobre la capital catalana per si mateixa.

Però les condicions reals “interiors” no eren tampoc tan brillants com podria deduir-se de les optimistes paraules de Le Corbusier, ja que l'atur, la crisi econòmica derivada del *crack* del 29 i, sobretot, les carències tècniques, institucionals i administratives eren uns frens molt forts a qualsevol optimisme col·lectiu que, al mateix temps, fos sensible a l'espectacle del potencial revolucionari europeu d'un *Bauhaus*, un *Vkhutemas*,⁶ l'obra de les potents administracions socialdemòcrates de Viena, Frankfurt, Berlín o bé Amsterdam, i l'extraordinària intensitat dels debats de l'avantguarda arquitectònica a Alemanya, la Unió Soviètica, Holanda i Itàlia. Tot això no existia aquí, més enllà d'una versió reduïda i bastant aïllada de la resta de l'Estat espanyol.

És precisament en aquest context de carències estructurals i culturals —i alhora de consciència viva de possibilitats— que el valor dels treballs i la tasca total del GATC-

6. Nom de les escoles, a Moscou o Leningrad, on per exemple Melnikov o Guinzburg foren professors. Les escoles foren tancades el 1930 (n. de l'e.).

PAC assoleix tota la seva excepcionalitat i dramatisme. Per això ens resistim a admetre qualsevol tipus de valoració que només a partir de la comparació de documents, projectes i propostes teòriques faci abstracció de les condicions materials, polítiques i sobretot culturals, precisament en un camp com el de l'arquitectura i l'urbanisme, tan lligats en la seva expressió pràctica i teòrica a la densitat i dinàmica d'aquelles condicions de base. Per aquest motiu crec que qualsevol comparació entre arquitectures i ciutats –dibuixades o construïdes– que pertanyin a marcs històrics diferents s'ha d'enfocar en el sentit d'aclarir i precisar llur intensitat i valor; sobretot, quant a les qualitats i carències del propi marc geogràfic i històric, i no únicament en el de la seva abstracta posició en una antologia internacional. Si l'arquitectura és l'expressió material de la història i la vitalitat dels pobles –de cada poble i cada cultura–, és sota aquest prisma que hem d'analitzar-la i clarificar-ne les seves qualitats i valors intrínsecs. Aquesta valoració contextual d'escala local no n'impedeix ni redueix d'altres de més amples, ja que així s'amplia inclús l'abast i transcendència de la primera. Aportacions com les de Cerdà o Gaudí serien exemples d'aquest valor local ampliat, quan passem del zoom al gran angular.

La CORV és probablement el més original, complet i significatiu projecte del GATCPAC; té l'interès, a diferència del Pla Macià, en el fet que el seu desenvolupament i gestió ressegueixen la pràctica totalitat de la vida activa del grup racionalista català, des del seu naixement el 1931 fins a la seva desaparició el 1937. Per ser un treball de grup, els seus dibuixos i textos poden considerar-se un registre fidel de la ideologia i el mètode de treball genuïns del GATCPAC. El mateix Pla Macià ha de considerar-se en un pla molt diferent, tant per la col·laboració amb Le Corbusier, com pel fet de tractar-se d'un Pla-Idea teòric, bastant esquemàtic i d'alternativa global i crítica a la manca d'un reivindicat Pla de conjunt; no un projecte realitzable en el sentit estricte, com ho era el projecte de la CORV.

Als dibuixos i documents del Pla Macià es manifesta una absència bastant notòria de les objectives implicacions territorials i geogràfiques de la metròpoli barcelonina, que van ser recollides oportunament pel propi Sert de forma teòrica entorn al concepte de Regió-ciutat, en la seva comunicació al V CIAM de 1937 a París, tal com havia recordat des de Madrid Fernando Terán; aquestes implicacions ja havien estat àmpliament integrades per Nicolau M. Rubió a la seva proposta de la "Gross Barcelona", de 1929. És per això que aquella reducció de la metròpoli barcelonina –amb una gran i eficient maquinària industrial i comercial sobre un territori idealista i abstracte– té poc a veure amb les condicions de la realitat que van guiar el projecte i la gestió de la CORV, a Gavà.

L'estudi de la CORV posa de manifest la ingent capacitat organitzadora del GATCPAC, que assumeix –un darrera l'altre– els papers de: projectista, ideòleg,

promotor social i polític, gestor i gairebé constructor de la seva pròpia “idea”. Tal com veurem, tant pel seu ambiciós programa com pel seu plantejament associatiu i institucional, la història del projecte i la gestió de la CORV ens posen en relació amb els paràmetres fonamentals que defineixen el contradictori moment que viuen Barcelona i Catalunya en aquells anys.

Així mateix, per l'extraordinària amplitud de col·lectius socials i culturals que li van donar el seu recolzament clamorós, podem qualificar-lo com el projecte més popular del GATCPAC, en el doble sentit de la seva identificació amb els interessos de les classes populars i el de la gran difusió que va aconseguir, comparat inclús amb el propi Pla Macià. El projecte de la CORV no era ni un projecte de laboratori ni l'expressió pura d'un manifest polític o teòric. Malgrat això –o potser gràcies a això–, cal recordar que en un pla més tècnic o professional va ser el projecte més publicat i internacional del grup català, a part de ser l'únic que va influir de manera concreta i decisiva en les conclusions dels IV i V CIAM i, per tant, en la redacció de *La Carta d'Atenes*, dins del tema de les “zones de Salut Pública” de la Ciutat Funcional, així com en el desenvolupament posterior de l'urbanisme racionalista de l'oci.

Però vegem, encara que sigui molt breument, quina és la situació social i econòmica de Barcelona al llindar dels anys trenta, en el context en què neix aquest projecte. La primera crisi global del model de producció capitalista i les conseqüències de la seva màxima expressió –el *crack* del 29– van arribar aviat a Espanya, afectant primer i més sensiblement les àrees de major desenvolupament industrial de Catalunya i les més lligades a l'economia internacional. A Barcelona, tal com diu l'economista Francesc Roca, “la situació es va enfosquir ràpidament: a la caiguda de la producció i de les inversions s'ha d'afegir un fet important: el retorn dels emigrants d'Amèrica, que van engrossir l'exèrcit d'aturats” (Roca 1971). Com a conseqüència de l'eufòria que va seguir a la Gran Guerra, la ciutat havia rebut 145.000 immigrants entre 1919 i 1924 i 198.000 entre 1925 i 1930. En deu anys, gairebé 350.000 nous barcelonins van agreujar totes les tensions socials i urbanes d'una ciutat que el 1930 acollia el proletariat industrial no només més nombrós, sinó el més organitzat i combatiu de tota Espanya. Com recorda el mateix economista: “Totes les formacions polítiques catalanes aviat van presentar respostes explícites a la crisi. Així, una anàlisi dels programes dels partits polítics que es van presentar a les eleccions municipals d'abril de 1931 permet descobrir un fet interessant: la lluita contra l'atur forçós, la reestructuració de l'administració municipal i la reforma urbana, els habitatges barats, els barris higiènics i l'educació [...] formen un tot coherent [...] alguna d'aquestes respostes comprenen una estratègia urbana, que d'alguna manera es reflexarà en les propostes urbanístiques del GATCPAC” (Roca 1971).

Per la seva part, Catalunya preparava el restabliment de la Generalitat després d'haver perdut els instruments institucionals i polítics de la seva autonomia amb la dictadura de Primo de Rivera; entre ells, la Mancomunitat Catalana, creada el 1913 per Prat de la Riba. Després de la victòria de les esquerres, l'abril de 1931, Macià va proclamar la República Catalana dins de la República Federal Espanyola, que més tard va ser negociada amb el Govern provisional de Madrid, convertint-se en Generalitat Provisional fins que les Corts constituents aprovessin l'Estatut d'Autonomia.

En aquest clima contradictori –compost d'eufòria nacionalista, noves llibertats polítiques i una greu crisi econòmica i social– va néixer un grup d'arquitectes al qual, per força, els esdeveniments havien de desbordar en la mesura en què la seva increïble capacitat d'iniciativa i treball es recolzava en un entorn tècnic i professional notablement més dèbil que aquells que alimentaven les avantguardes europees dels anys vint.

Per tant, si bé les condicions subjectives i polítiques eren favorables a les iniciatives del GATCPAC, la conjuntura econòmica i social que travessava el país feia pràcticament impossible qualsevol traducció d'aquelles iniciatives a la pràctica; a diferència del potent boom de l'activitat constructora i urbanística que van viure Alemanya i la Unió Soviètica a finals dels anys vint, quan aquests dos països eren el mirall de la nova arquitectura de tota Europa. Convé insistir, doncs, en la precarietat del context econòmic, tècnic i cultural del GATCPAC en relació als seus homòlegs europeus, a l'hora de mesurar i valorar comparativament els treballs del grup. Si a Frankfurt es van construir 8.000 nous habitatges socials entre 1926 i 1928 sota la direcció d'Ernst May i se'n van projectar 16.000 més per al següent programa triennal, a Barcelona l'activitat constructora passa de produir 3.708 habitatges el 1930 a 1.604 el 1932; aquesta xifra anirà disminuint progressivament fins a la fi de la Guerra Civil (Bohigas 1970). Paral·lelament a l'allau de nova arquitectura que es produïa a Berlín, Frankfurt, Viena o Praga, quelcom semblant succeïa a la Unió Soviètica –sobretot a partir de 1921– amb la Nova Política Econòmica (NEP) i les seves mesures liberalitzadores, que van convertir l'endarrerida Rússia en la primera factoria ideològica, industrial i constructora del món durant una dècada, tancada el 1930 per Stalin amb el retorn al bolxevisme. A tall anecdòtic, Oriol Bohigas explica en el pròleg del seu llibre (Bohigas 1970) que en una conversa Suazo li digué: “¿Cómo van ustedes a hablar de la arquitectura de la República, si precisamente en aquellos años no se construyó nada en España? No recuerdo otro período de mayor recepción económica.”

Vist des d'una altra perspectiva, el més elemental repàs bibliogràfic sobre l'immens cúmul de textos, manifestos, debats i propostes de nous models arquitectònics i

urbanístics apareguts a l'Europa central, la Unió Soviètica i Itàlia a la dècada immediatament anterior a la nostra Segona República, ens obliga a considerar seriosament l'enorme dèficit material i teòric del context "històric" català i sobretot espanyol, que s'observa de la comparació i valoració de les aportacions dels joves arquitectes racionalistes i/o funcionalistes catalans respecte als seus contemporanis europeus.

La distància i les diferències entre ambdós nivells de desenvolupament social, tècnic i polític es posen terriblement de manifest si comparem l'exemplaritat tecnològica, arquitectònica i social dels nous barris d'habitatge públic construïts a Frankfurt per l'equip municipal dirigit per Ernst May –com els de Hellendorf, Roemerstad, Prounheim i tants d'altres– o bé la sèrie de *siedlungs* berlineses de la mateixa època, amb la misèria constructiva, tipològica i programàtica dels barris de "cases barates" de Baró de Viver, Bon Pastor, Eduardo Aunós i Ramon Albó –contemporanis d'aquells– construïts entre 1928 i 1929 pel recentment constituït Patronat de l'Habitació de Barcelona.

Només quatre anys després de la inauguració d'aquests barris –i ja en plena crisi constructora–, el GATCPAC iniciava les obres de la Casa Bloc de Sant Andreu. Sembla talment com si l'estrafolària màquina del temps hagués fet un salt en el buit d'un incert futur arquitectònic des d'un endarrerit però inversemblant país de les meravelles. Enlloc de la miserable paròdia dels models residencials de la ciutat jardí –és a dir, les "casetes independents per a cada família i accessibles directament de l'exterior, que complien una de les premisses de la ciutat jardí, però l'única que es va conservar del model" (Domingo 1999)–, pocs anys després sorgien, per iniciativa del Comissariat de la Casa Obrera, les noves estructures metàl·liques de la Casa-Barri (mal designada Casa-Bloc), que incloïa una sèrie d'espais públics, serveis col·lectius, jardins i petits equipaments, que avui encara constitueixen un exemple de voluntària integració de paràmetres urbanístics i arquitectònics en el camp de l'habitatge social i l'espai urbà al nostre país⁷ que no ha estat igualat.

El projecte de la CORV s'ha d'analitzar i valorar, per tant, a partir de dos punts de vista complementaris. En primer lloc, com a resposta urbanística i arquitectònica específica a un problema social concret, com és l'oci de les noves classes obreres de l'emergent metròpoli industrial barcelonina. En segon lloc, com a programa sectorial integrat en la proposta teòrica i global de la Ciutat Funcional, que aplicada al

7. Probablement, aquest tipus de voluntat política i d'ambició arquitectònica, mostrades per Josep M. de Sucre (president d'aquell Comissariat de la Casa Obrera el 1935) eren les mateixes que guiarien l'arquitecte Germà Vidal (president del Patronat Municipal de l'Habitatge el 1985) quan va iniciar la construcció de la primera fase del nou barri de Baró de Viver, que dissortadament es va veure truncada en la seva continuïtat. La història és recurrent, però tot i les sorprenents concomitàncies, hem de tornar al tema d'avui.

cas de Barcelona és coneguda com a Pla Macià. Recordem ràpidament alguns aspectes del context històric local i del debat urbanístic paral·lel abans de seguir amb el projecte urbanístic i arquitectònic concret.

L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 fou l'ocasió per a una presa de consciència col·lectiva dels greus problemes urbans que patia la ciutat i que tenien sumit l'Ajuntament en una total impotència, davant del desfasament entre els excepcionals increments demogràfics i l'escassa capacitat privada i pública per resoldre els grans dèficits acumulats, tant en el camp més primari dels serveis urbans com en el de l'habitatge econòmic i els equipaments. Els esforços individuals i col·lectius per modernitzar el país, iniciats sota el govern de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925), van perdre –a més de la seva coherència política i ideològica– el ritme assolit abans de la implantació de la dictadura (1925-1931). Tanmateix, de la mateixa manera que els creixements industrial i demogràfic no es van frenar fins al 1930, tampoc no es van aturar els processos de càdica ocupació de sòl industrial i residencial i la conseqüent *suburbialització* del pla de Barcelona durant la dictadura. Al llindar dels anys trenta, la ciutat central va superar el milió d'habitants i el pla de Barcelona el milió i mig.

En aquest marc, ja des de 1930 diversos grups d'arquitectes i articulistes van manifestar-se a través de la premsa diària de Barcelona exigint la creació d'un organisme planificador de la ciutat i la redacció d'un "Pla de conjunt", per tal d'enfocar i resoldre problemes com "l'anàrquica proliferació d'urbanitzacions privades, la manca d'enllaços amb els pobles i ex-viles del pla barceloní, la manca d'una zona franca i el nou port a ponent de Montjuïc, el desordenat creixement de la indústria en l'interior del mateix Eixample Cerdà, la reforma del Casc antic". Abans de l'estiu de 1930, el regidor de l'Ajuntament Martí Esteve havia iniciat converses amb els tècnics municipals Josep M. Martorell, Nicolau M. Rubió i Adolf Florensa, per tal de constituir un Consell Superior d'Urbanisme, que donés resposta oficial al clima públic de crisi urbanística. La imminència de les eleccions municipals de 1931, la consciència generalitzada sobre la crisi i el descontrol urbanístics de la ciutat expliquen la contínua aparició d'articles de fons, entre els quals destaquen els signats per Nicolau M. Rubió, el jove Josep Lluís Sert i el mateix Pere Benavent; o bé les cartes col·lectives on veiem agrupats Ros Vila, Rodríguez Arias, Emilio Canosa, Sixte Illescas, Eusebi Bona i d'altres, d'una banda; i Ricard Churruga, Torres Clavé, Francesc Fàbregas, Lluís Riudor, Pere Armengou i molts més, de l'altra. Tothom utilitza el mot d'ordre del Pla de Conjunt, del qual s'espera –per damunt de les ja evidents diferències– una visió unitària, globalitzadora i de fermesa administrativa.

El primer precedent d'aquesta preocupació pel Pla de conjunt fou el Pla de la Gran Barcelona, que l'arquitecte Rubió i Tudurí havia presentat en el Pavelló de la

Ciutat durant l'Exposició de 1929, en forma de maqueta topogràfica a escala 1:25000. Es tracta d'un pla d'abast territorial i força esquemàtic, però innegablement innovador. Proposa, per primera vegada en la història dels plans de Barcelona, ultrapassar àmpliament els límits del pla barceloní cap a ponent i llevant, més enllà de l'històric "de riu a riu", remuntant-se pels deltes dels rius Llobregat i Besòs, ocupant les seves valls fluvials aigües amunt, fins a envoltar completament el massís muntanyós de Collserola, que es convertia així en el parc central de la nova Gran Barcelona. És a dir, anticipant en 25 anys l'estructura marc i l'abast metropolità del Pla comarcal de 1953, en no menys de 45 la coincident ubicació d'un nou "centre comercial" de la futura Gross Barcelona i en el mateix emplaçament en què el Pla General Metropolità de 1976 situà el futur centre terciari i direccional de l'àrea metropolitana de Barcelona. La localització proposada per Rubió –a ponent, no a llevant del nucli de Sant Cugat– coincidia amb el punt de bifurcació del traçat dels Ferrocarrils de Catalunya, aleshores l'únic transport públic de connexió directa entre la ciutat central i el Vallès. En canvi, la localització proposada quaranta anys després per l'equip Serratosola-Solans entre Sant Cugat i Cerdanyola respon a la lògica d'un segon traçat i un túnel ferroviari entre les dues primeres conurbacions catalanes, que encara avui resta per construir, passats més de trenta anys de la seva primera formulació, en època de l'alcalde Porcioles.

El model de creixement anular de la ciutat de Rubió recollia, no obstant, el gran eix horitzontal de la Gran Via, que s'estenia en les seves dues direccions oposades, fins a arribar a les platges de Badalona a l'est i a les de Castelldefels a l'oest, on Rubió situava de manera explícita el que qualificava com "*Playas Balneario de Levante i Playas Balneario de Poniente*".

Aquest pla representa, sense cap mena de dubte, la primera i més encertada visió anticipada del que serien les traces i l'estructura bàsica de la real expansió metropolitana de Barcelona durant el mig segle següent, així com la localització dels dos fronts de platja i d'un parc central metropolità de la ciutat futura. En concret, molts encara recorden els anuncis comercials de finals dels anys quaranta a Barcelona, proposant les platges de Castelldefels i els *merenderos* de les Planes dins la serra de Collserola com les noves àrees de localització del lleure popular.

Nicolau M. Rubió i Tudurí, continuador de Cebrià de Montoliu en el moviment barceloní de la Ciutat Jardí –influït per la teoria i els models del *Regional planning*– i pràcticament l'únic coneixedor de les teories urbanístiques angleses, fou qui obrí els ulls de tècnics i polítics sobre les noves escales territorials del creixement urbà, d'abast comarcal i regional. Un creixement que fins aleshores se seguia estudiant i projectant a l'Europa continental segons les pautes acadèmiques de l'*Art Urbain* d'origen francès o austríac, o bé a partir de les visions macro-arquitectòniques de Le

Corbusier, secretes hereves de l'anterior. Probablement, va ser la seva condició de paisatgista i adepte a la ideologia dels parcs naturals i el planejament regional el que va permetre a Rubió la seva penetrant intuïció, clarament anti-utòpica, sobre uns processos d'expansió urbana amb els quals es bastirien molt més tard les teories i els models de l'*sprawl*; és a dir, de la descentralització i la dispersió urbanes, dins d'un paradigma subjacent d'acceptació del creixement indefinit dels teixits urbans de base metropolitana. Un model d'expansió que ha estat anatemitzat de "creixement en taca d'oli" i d'utilització de la tipologia de "la casa i l'hortet", com a versió catalana de la ciutat jardí anglesa. Aquesta no deixa de ser una qualificació esquemàtica –sinó enganyosa–, perquè Rubió ja proposava en el seu esquema per a Barcelona de l'any 1929 les dues grans reserves naturals del delta del Llobregat i el massís de Collserola, amb caràcter agrícola permanent el primer i amb caràcter de parc central metropolità el segon. A més, les caracteritzava explícitament, no tant com a simples frens a l'expansió en "taca d'oli", sinó com a elements enriquidors i vertebradors d'una estructura urbana i regional descentralitzada. Dues reserves que –afegint-t'hi Montjuïc– constitueixen encara avui els únics testimonis de la geografia humana sobre la natural que conserva el monstre barceloní, recollits com a tal en el Pla General Metropolità de 1976.

La voluntat descentralitzadora de Rubió és particularment evident en el seu projecte de centrar Barcelona entorn a la nova urbanització de la plaça d'Espanya i els terrenys de l'exposició a Montjuïc, així com en la proposta d'un potent centre terciari d'escala metropolitana en l'encreuament del riu Llobregat amb la continuació de la Gran Via, segons una ordenació intensiva d'edificis torre, racionalment ordenats sobre una trama de vies ràpides de connexió amb el futur aeroport del Prat. Aquestes propostes contrasten fortament amb el conservadorisme urbanístic de Le Corbusier, quan proposa –en la versió del Pla Macià, reproduïda en el segon volum de la seva obra completa– una localització de la nova *Cité d'affaires* metropolitana de Barcelona sobre el congestionat casc antic i bona part del port vell; una tòpica aplicació d'aquella cirurgia invasiva, tan pròpia del seu radical reformisme urbanístic. Radical però reformista, com l'hauria qualificat el seu amic Guinzburg, defensor de les tesis dels desurbanistes.

Ens hem estès en la cita i comentari de la Gran Barcelona de Rubió i Tudurí –tal com la bateja Francesc Roca, traslladant l'expressió alemanya *Gross-Stadt*– perquè és indiscutiblement l'únic i el millor model de referència i contrast amb el seu oposat, Nova Barcelona (del GATCPAC, conegut com a Pla Macià, segons el nom que li va atorgar Le Corbusier en una coneguda carta a Josep M. de Sucre), recollida per Salvador Tarragò en un excel·lent treball de recerca sobre les interioritats del Pla Macià (Tarragò 1971).

L'esquema comarcal de Rubió per a Barcelona, de 1929, té l'interès d'avançar-se i coincidir amb el GATCPAC en la proposta i localització d'un component bàsic de l'estructura d'usos i espais metropolitans, que els designa de manera significativament diferent, tot i que el destinatari social és el mateix. En les formulacions del GATCPAC, tanmateix, per primera vegada a Espanya i probablement a Europa, el lleure entra a formar part –d'una manera sistemàtica i segons els paràmetres del nou model funcionalista– en les previsions urbanístiques d'una de les grans metròpolis industrials europees; tot això, com a conseqüència de la substitució del seu destinatari anterior –la classe burgesa, tradicional usufructuària dels balnearis– per un de nou –les noves classes mitjanes i obreres, típicament urbanes– que acaba de conquerir les vacances anuals pagades i la setmana anglesa de 45 hores, que tantes transformacions socioterritorials hauran de provocar després de la segona Gran Guerra.

Si la ciutat vuitcentista pre-capitalista no reconeixia en els seus plans l'existència de la indústria i la necessitat d'espais específics per a la seva instal·lació, la seva hereva –la Ciutat Funcional– decididament ordenadora del caos derivat d'aquest oblit, incorpora no només les àrees per a la producció, sinó també el seu oposat; és a dir, les grans zones destinades a la salut pública i el lleure urbà. Així, el consum col·lectiu del temps d'oci –conquerit per la societat industrial– troba en la CORV ideada pel GATCPAC la seva primera formulació sistemàtica d'escala urbanística i arquitectònica europea.

Aquesta és la tesi que resulta de l'estudi d'aquest projecte, dels seus orígens, de llur gestió i de la seva influència immediata en els debats del IV CIAM, que es va celebrar els mesos de juliol i agost de 1933 a bord del vaixell Patris II, en el seu trajecte iniciàtic de Marsella a Atenes. L'objectiu d'aquest congrés era definir conceptualment el model de la Ciutat Funcional, conegut més tard com *La Carta d'Atenes*. Aquest model era el resultat de l'anàlisi de més de trenta grans ciutats contemporànies; entre elles, Barcelona, preparada pel GATCPAC.

5. El projecte urbanístic i arquitectònic de la CORV de Gavà

A primers d'octubre de 1931, un any després de la constitució del GATEPAC a Saragossa, els membres del grup català van recórrer a peu els gairebé 10 km de platja verge situats a l'oest de la ciutat, entre la desembocadura del Llobregat i els primers penya-segats que tanquen el delta a ponent, en terrenys de Castelldefels. La raó del passeig o excursió va ser del tot ocasional, motivada per les freqüents visites del grup a la finca d'uns amics de l'arquitecte Ricard Churruga, també

membre fundador del GATCPAC. Allà mateix sorgeix la idea d'aprofitar aquells paratges pantanosos com a ciutat de repòs per a la capital immediata. Aquells terrenys guanyats al mar pels continus dipòsits del delta havien estat repoblats per l'Estat a principis de segle i no estaven escripturats com a propietat particular. En el moment de descobrir el seu possible ús públic, aquells terrenys constituïen una franja d'una profunditat variable de 800 m, amb una longitud de gairebé 10 km, poblats d'una magnífica pineda en més de la meitat de la seva extensió.

En l'acta de la reunió del GATCPAC del 15 d'octubre de 1931, es pren l'acord "d'iniciar estudis sobre la Ciutat Funcional, que aplicats al cas de Barcelona, inclouran el tema del repòs i les vacances". Per primera vegada des de la seva esquemàtica formulació en el CIAM de la Sarraz, el tema del "lleure" es constitueix en un dels vectors fonamentals del nou model urbà de Ciutat Funcional, aplicat a una capital europea. Pocs dies després d'aquell acord, el GATCPAC –a través de periòdics de diversa orientació, com *Mirador*, *Opinió*, *Política Obrera* i *La Vanguardia*– publica una sèrie d'articles proposant la prolongació de la Gran Via fins a Castelldefels, acompanyant la proposta amb els primers croquis de la futura CORV.

Seria tendenciosos pretendre que la paternitat de la idea d'utilització d'aquelles maresmes i l'abast programàtic de la proposta pertanyien únicament al GATCPAC. En primer lloc, com ja hem vist, la localització i el tema havien estat esquemàticament citats dos anys abans per Nicolau Rubió i Tudurí. En segon lloc, el programa del GATCPAC –molt més ambiciós i socialment avançat– podia tenir alguna relació amb el projecte de "Parc de Cultura i Repòs" de M. Kirov, redactat per a la ciutat de Moscou l'any 1929 i publicat per la revista *Das Neue Frankfurt*; per tant, probablement conegut pel grup català a causa de la seva relació amb aquesta revista. Segurament també coneixien els debats entorn a la concepció d'una Ciutat Verda –alternativa radical dels desurbanistes russos als "horrors de la ciutat capitalista" i, més genèricament, a la contradicció entre camp i ciutat– per l'article-manifest de M. Ginzburg i Barsh, de 1930, publicat en el núm.1-2 de la revista *AC*; o bé pel text "Atmosfera moscovita", de Le Corbusier (Le Corbusier 1979), del mateix any, i la seva carta a Ginzburg de 17 de març de 1930, en els quals se citen polèmicament aquests dos conceptes clau, que podrien relacionar-se amb la CORV tant ideològicament com formal.

El concepte radical i alternatiu d'una utòpica Ciutat Verda només pot tenir una relació indirecta amb la CORV, ja que el que pretén és precisament la superació i liquidació de la ciutat concentradora i capitalista, substituïnt-la per un esquema en xarxa lineal d'assentaments residencials, productius i de serveis, l'objectiu dels quals era apropar l'home a la natura, fent compatible la desconcentració i desurbanització total sobre el territori, amb els beneficis d'un nou mode socialista d'accés a la cultura i els intercan-

vis. Guinzburg diu a Le Corbusier, per carta: “Nosaltres diem, la ciutat contemporània està malalta, mortalment malalta, no volem curar-la. Preferim destruir-la i volem dedicar-nos a crear un nou mode de distribució territorial de la població, alliberada de totes les contradiccions internes, que podríem qualificar de socialista” (Kopp 1969). Com és lògic, Le Corbusier li contesta defensant els avantatges civils i culturals de la concentració humana, fent una irònica i interpretació final de la Ciutat Verda amb una comparació: “El garatge on es revisa el cotxe, s’hi posa oli, s’engreixa, es comproven les peces, es fa la revisió i el manteniment”⁸ (Le Corbusier 1979).

El possible referent de la Ciutat Verda és prou important per recordar els seus orígens (Lucan 1987). La primera manifestació escrita fa referència a un gegantesc sanatori proletari “complement cultural i correctiu socialista a la ciutat de Moscou”, pertanyent al publicista Mijail Koltzov, en un article a la *Pravda* el 1929, resumit en francès el 1930 per facilitar a Le Corbusier intervenir en els debats sobre el futur de Moscou, amb propostes de K. Melnikov, Ginzburg i Barsch, N. Ladovsky i D. Fridman, entre altres. El grup OSA,⁹ dirigit per Ginzburg, va utilitzar la proposta alternativa per a Moscou com a projecte-model per a les seves tesis, després conegudes i divulgades com a desurbanistes¹⁰ (Kopp 1969), estenent algunes de les propostes i arguments particulars de M. Koltzov a una reconstrucció total de la futura ciutat socialista; ràpidament discutida, més que combatuda, per Le Corbusier.

Per altra banda, no podem oblidar el coneixement –escassament documentat– que tenien els autors del projecte de la CORV sobre la sèrie de grans parcs urbans –marítims o fluvials– a la perifèria de les grans metròpolis occidentals, com *Long Beach* a Nova York, *Ocean Park* i *Venice* a Los Angeles, *Ostia Mare* a Roma i *Wannsee* a Berlín, dels quals només se’n feia una referència purament geogràfica en els plafons introductoris de la primera exposició pública del projecte. Tots aquests parcs tenien un programa força més convencional que la CORV, que per raons òbvies recollia alguns temes essencials de la tradició higienista i sanitària de les primeres manifestacions de l’urbanisme reformista anglès.

Per últim, i en un sentit més general, es pot interpretar el projecte de la CORV com la resposta concreta a una preocupació molt estesa en les àrees més densament urbanitzades i industrials d’Europa, a propòsit de temes com la higiene social, l’esport popular, el repòs setmanal, l’oci de les masses obreres i l’èxode del *weekend* a conseqüència de la setmana de 45 hores; temes que per la seva creixent presència en els debats polítics i

8. Aquí s’insisteix en el capítol “Atmosfera moscovita”.

9. La OSA (Unió d’Arquitectes Contemporanis) fou fundada a Moscou el 1925 per arquitectes que havien treballat a Alemanya en el projecte Bauhaus i també teòrics, dissenyadors, fotògrafs o professors.

10. Sobretot en el capítol “Per la desurbanització”.

urbanístics havien estat intel·ligentment recollits sota la rúbrica “d’oci” en les primeres conclusions del IV CIRPAC, com un dels quatre sectors de l’organització funcional urbana. Fins i tot aspectes d’ordre més general i allunyats dels enfocaments teòrics i professionals amb què es tracten aquests temes, podien influir i esperonar la imaginació dels joves funcionalistes catalans. Es pot suposar l’arrelada tradició catalana per l’excursionisme i les diverses mostres d’interès per la natura i el propi paisatge de les terres catalanes –lligades lògicament a la necessitat de crear un sentiment nacional–, així com la consciència que Barcelona i, en general, Catalunya havien oblidat la seva tradicional vocació marítima i marinera, amb la qual entroncaria no únicament la localització marítima d’una necessària ciutat de repòs, sinó també l’afirmació de potència marítima a través d’aquella polèmica recuperació terciària i direccional del casc antic, davant del vell port de la ciutat. Es tractaria, en aquest últim aspecte, d’un precedent de la coneguda política de recuperació urbana dels *waterfronts* portuaris obsolets, que avui adopten moltes ciutats-port, cercant una mateixa sinergia.

En relació amb aquestes últimes referències, s’entén l’irònic menyspreu dels redactors del Pla Macià vers el Parc Central del Tibidabo proposat per Rubió, quan afirmaven en un article signat pel GATCPAC, el 5 de maig de 1932: “No volem passar sense citar un projecte dels tècnics municipals que va ser exposat en el Pavelló de la Ciutat en l’última Exposició. En ell es pretén que Barcelona, ciutat marítima per excel·lència, fugi del mar, per refugiar-se al voltant del massís muntanyós del Tibidabo, en base al fet de que s’ha de conservar la zona agrícola del Prat del Llobregat [...] el massís central del Tibidabo pretén ser un *Bois de Boulogne* però a 500 metres d’alçada” (Tarragó 1971). Aquest comentari demostra la incapacitat de veure en la grandària i posició d’aquest massís central del Tibidabo la gran reserva verda per a l’oci i el repòs popular de la Ciutat-regió de Barcelona, tal i com la història posterior ha demostrat lentament però plena. El GATCPAC va cometre així un doble error: en primer lloc, no veure l’encert de la localització de les dues “Platges Balneari”, només d’una d’elles; en segon lloc, no va comprendre la funció estratègica del parc de la muntanya de Collserola com a lògic i imprescindible complement del parc marítim que anunciaven. No és improbable la influència dels models de ciutat lineal, freqüents en l’intens debat soviètic, en què les zones verdes o parcs urbans equipats per al lleure urbà adoptaven sovint la forma lineal sobre la vora d’un riu preexistent o imaginari, sempre amb escassa visió transversal.

Però més enllà d’aquests últims comentaris, cal subratllar que el GATCPAC va fer quelcom més que les aristocràtiques intuïcions –més o menys genials– de Rubió; va saber integrar diverses propostes concretes i latents en l’ambient dins d’una estructura coherent des del punt de vista tècnic i ideològic, conferint-li el valor de model teòric aplicable a ciutats i territoris diferents d’aquell per al qual va ser projectat.

També van fer quelcom insòlit i extraordinari, com és conduir la “idea” des del nivell més o menys esotèric i imaginatiu en el qual els arquitectes europeus instal·laven les seves propostes d’avantguarda, fins als àrids i complexos nivells de la gestió i l’administració pública, imprescindibles per a una construcció real de la ciutat. Només la Guerra Civil els va aturar. Ordenar i racionalitzar el material teòric i tècnic entorn a aquest nou programa o tema urbà, d’una banda, i organitzar els instruments de la pràctica social i política, de l’altra, mostren el sentit i el doble mèrit que se li ha d’atorgar al GATCPAC en el projecte de la CORV de Gavà.

Una significativa mostra de la tasca personal de divulgació pública del projecte és la llista de les gairebé trenta conferències-exposició del projecte que van realitzar diferents membres del grup a l’àrea metropolitana de Barcelona. Entre d’altres, tenim notícia de les següents:

Al Sindicat de la Indústria Hotelera, Cafeteria i Annexos de Barcelona (13-3-1933); l’Ateneu Enciclopèdic Popular (14-3-1933); el Grup Excursionista Joventut Catalana (22-3-1933); el Saló del Consell de Cent, per Josep Lluís Sert, davant de l’alcalde de Barcelona i el president de la Generalitat; l’Agrupació Cultural Francesc Aragó (12-4-1933); el Centre d’Esquerra Republicana de Catalunya del Poble Sec (18-4-1933); el CADCI, Centre Autonomista de Dependents del Comerç i la Indústria (18-5-1933); l’Ateneu Pi i Margall, d’Esquerra Republicana de Catalunya, a la Barceloneta (6-5-1933); la Comissió de Cultura dels Sindicats de Sabadell, de la CNT (16-5-1933); el Centre Republicà Federal de Sant Feliu de Llobregat (19-5-1933); la Palestra de l’Hospitalet (18-10-1933); el Teatre Conservatori de Manresa (3-6-1933); els soterranis de la plaça de Catalunya (3-3-1934), o la Comissió de Cultura de l’Ajuntament de Sabadell (16-5-1934). Així, fins a 26 conferències-exposició ressenyades en diferents documents dels Arxius del GATCPAC.

Vegem, doncs, quines són les característiques programàtiques i tècniques d’aquest projecte, tal com va ser presentat el 29 de març de 1932 a la reunió de delegats del CIRPAC, preparatòria del IV CIAM, celebrada a Barcelona; és a dir, només sis mesos després dels acords interns del grup per endegar i definir els seus objectius. Hi van participar Gropius, Le Corbusier, Pollini, Van Eesteren, Giedion, Breuer, Weissman, Steigov i d’altres delegats europeus.

11. Aquesta documentació es guarda avui a l’Arxiu Històric del Col·legi d’Arquitectes de Catalunya.

12. Possible referència crítica a les platges Balneari de Rubió.

5.1 Els materials del projecte de la CORV

El projecte es va presentar en cinc grans cartrons introductoris i sis plànols adherits sobre tela, que desenvolupaven el projecte a escala 1:5.000. El va redactar en quatre mesos l'equip dirigit pels arquitectes Francesc Fàbregues i German Rodríguez Arias, entre novembre de 1931 i febrer de 1932.¹¹ Els cinc primers cartrons es dediquen successivament a: 1) Exposar la necessitat de zones de repòs properes a les grans ciutats; 2) Analitzar l'estat deplorable de les platges que llavors utilitzaven els barcelonins i la necessitat de buscar una nova sortida al mar; 3) Analitzar i demostrar els avantatges de l'emplaçament que proposa el GATCPAC; 4) Comparar entre el model d'urbanització proposat i els models típicament adoptats en el segle XIX, i 5) Un plànol del que avui és l'àrea metropolitana de Barcelona, assenyalant la zona d'influència de la CORV.

Aquests cinc plafons constituïen un veritable manifest gràfic, amb retalls de premsa i fotos adherides directament sobre els cartrons, rètols destacats amb colors vius i frases que sintetitzaven els aspectes crítics i *propositius*, amb un llenguatge directe i senzill. Tot això, envoltat d'un grafisme totalment mancat de formalitat, fins i tot pobre, però molt entenedor i pensat més com una exposició itinerant per a carrers i barris, que per a sales tancades i un públic especialitzat.

Els sis plànols es dedicaven als aspectes següents: 1) Distribució en zones i la seva funció; 2) Axonomètrica del conjunt, que citava la sèrie d'edificacions de cada zona; 3) Els esports; 4) La circulació, 5) Axonomètrica del conjunt, amb senyalització de l'arbrat existent, i 6) Etapes de realització.

Abans de passar al comentari dels aspectes més rellevants de la proposta, crèiem útil portar aquí alguns dels textos originals inclosos en els plànols i la memòria del projecte, publicada en el núm. 7 de la revista *AC*, l'òrgan de propaganda del GATCPAC:

"S'ha d'evitar sobretot, que en la dita zona es pugui crear un centre d'explotació, un negoci amb clientela de classes privilegiades; que sigui irrealitzable el projecte dels que somnien transformar-la en un Jean-Les-Pins o un Cannes; de ser així, aquesta seria una espoliació més al poble barcelonès."¹²

"S'elimina el passeig marítim i es crea una via de distribució de la circulació separada de la platja per una zona verda, conservant així el seu marc natural. La parcel·lació no existeix i la zona verda queda destinada a parc públic. Les vies de circulació es redueixen al mínim; els vianants circulen lliurement en totes direccions".

"Aquests traçats compleixen la funció d'organitzar el repòs de les masses, donant-els-hi la sensació de trobar-se lluny de la ciutat al conservar el paisatge amb tots els seus atractius naturals."

“D’existir la ciutat de repòs que necessita Barcelona, això influiria molt en la psicologia i en l’esperit dels seus habitants.”

“El projecte de la Ciutat de Repòs respon a la necessitat d’organitzar el repòs i l’oci de les generacions treballadores, en base a una obra creada i sostinguda pel poble [...] esperem que les entitats i els ciutadans en general, oferiran la seva col·laboració a aquesta obra que donarà prestigi al nom de Catalunya.”

“La Ciutat de Repòs és la concepció d’una sèrie de problemes que preocupen molt a fons a totes les autoritats, no solament del nostre país, sinó a les de tot el món, en una obra de conjunt.”

“No es tracta de crear una platja de moda; l’orientació general del projecte és profundament democràtica; encaminada tan sols a satisfer una necessitat social de les classes mitjana i treballadora, i per tant, en absolut es donarà pas a casinos i hotels de luxe. La nostra anterior generació proletària es reclòia en dies festius a les sales d’espectacles i jocs, tavernes, etc. Avui, el treballador busca la manera de satisfer la seva necessitat de llum i descans. Els organismes directors de la ciutat han de fer realitat aquest desig. Han de millorar la vida de les masses en tots els seus aspectes, i l’organització del repòs periòdic és un punt importantíssim. És un cas d’urgència i la solució s’ha d’emprar actuant de manera enèrgica, apel·lant si és precís –per tractar-se d’un cas de salut pública– a les lleis de l’expropiació.”

“Les classes mitjana i treballadora són les que han donat magnitud al problema. Problema que només poden resoldre els mitjans de comunicació més moderns degudament organitzats, els grans espais lliures i un projecte de conjunt, en el qual es desenvolupi un estudi de fàcil circulació que distribueixi les masses de manera racional. Projecte enfocat de cara a una organització col·lectiva.”

Els diferents conceptes utilitzats en aquests textos aclareixen per si sols la penetrant i integradora visió del problema plantejat pel GATCPAC: de l’anàlisi de la situació barcelonina es passa a caracteritzar amb naturalitat els aspectes més generals i teòrics de la nova qüestió urbana de l’oci de les classes populars, a la qual es donarà expressió urbanística segons la nova racionalitat tècnica.

No obstant, avui podem situar el contingut ideològic del projecte relacionant-lo amb la lògica urbana que genera l’última fase del sistema econòmic capitalista; és a dir, amb la seva formulació keynesiana de societat del benestar. Tot això, sense relativitzar gens ni mica, sinó el contrari: la potent i clara visió que anticipava el projecte de la CORV, com a resposta urbanística a la qüestió social diagnosticada. D’una banda, si està clar el contrast amb la terminologia de Rubió i la negació precisa de les concepcions del segle dinou, per l’altra convé desxifrar un llenguatge on s’amaga tota l’ambigüitat i contradicció del moment històric que travessa Europa, i Espanya en particular. Una ambigüitat molt més evident en el Pla Macià que en la Ciutat de

Repòs, que malgrat aquesta evidència ha arrossegat a qualificar polèmicament el Pla Macià com a pla socialista, quan en realitat el “Pla Macià oscil·la entre la racionalització capitalista d’una àrea extensa i conflictiva [...] i l’explicitació de la impossibilitat d’aquesta racionalització, dins del marc d’unes relacions econòmiques predominantment capitalistes” (Roca 1971).

Es tracta, doncs, d’un llenguatge en què les masses semblen constituïdes per multitud de persones uniformement *rousseauianes* i no de classes socials organitzades i amb clares reivindicacions, no tan sols econòmiques, sinó culturals i polítiques. Un llenguatge en el qual es dibuixen els rastres d’un paternalisme ja més socialitzant que il·lustrat, però que encara no té la intencionalitat del títol del “Parc de la Cultura” de Kirov. Al mateix temps, però, aquest és un llenguatge en el qual els tons agressius i de menyspreu cap a la burgesia, els seus negocis i els seus propis mites no són més que el reflex d’una pretesa coherència entre els continguts revolucionaris d’uns temes socials i les formes que aquests continguts revesteixen en el pla tècnic i cultural, que és on els seus autors realment instal·len la lluita contra l’academicisme.

Abans d’entrar en l’examen de la part gràfica del projecte, i a la vista d’aquests textos, és convenient ampliar el comentari –ja encetat més amunt– sobre els límits de la ideologia social i urbanística subjacent a aquest projecte.

Amb freqüència, s’ha associat directament la CORV amb el projecte de la Ciutat Verda de Moscou, amb el qual culminaven les teories dels desurbanistes russos i es provocava la famosa correspondència sobre el dualisme camp-ciutat entre Le Corbusier i Guinzburg. Els desurbanistes pretenien la descentralització i dispersió del fet urbà al llarg de l’extens territori de la URSS. Creien que la ciutat és imperfectible, que la seva malaltia moderna és incurable. Per això pretenen destruir-la i aixecar sobre les seves cendres quelcom absolutament nou. En canvi, Le Corbusier –i amb ell, gairebé tots els funcionalistes europeus– creu poder guarir-la amb sistemes a vegades quirúrgics, tot i coincidir en el fet que la ciutat està malalta. En aquest sentit, la ciutat de repòs no va més enllà de ser una conseqüència de l’acceptació d’aquell dualisme, o si es prefereix, d’aquella dialèctica entre camp i ciutat, o entre treball i oci, realitat i utopia. Dialèctica suportable i potser superable, però en què els dos termes necessiten del seu oposat per al propi desenvolupament: recordem aquella ironia de Le Corbusier sobre “el garatge per la revisió i el manteniment”. Les ciutats de repòs són, doncs, una part del preu que la ciutat malalta haurà de pagar per assegurar la seva supervivència. Recordem també el significatiu títol de Sert *Can our cities survive?* i la revolució anatematitzada per a la nova racionalitat arquitectònica i urbana que suggereix Jean Giraudoux en el seu pròleg a *La Carta d’Atenes*. No, la CORV no pertany a aquella solució que consisteix en aniquilar la ciutat com a tal, és a dir, com a *urbs* contraposada a *territorium*, tal i com proposen homes tan aparent-

ment diferents en les seves concepcions socials com el Guinzburg de la Ciutat Verda, o bé el Lloyd Wright de la *Broadacre City*, que es publica el mateix 1932 sota el títol conceptualment anàleg de *The Disappearing City*.

Pensem que contra algunes valoracions precipitades o bé apassionades, en un o altre sentit, el projecte de la CORV del GATCPAC té aquella estranya virtut d'alguns grans projectes de l'urbanisme català, que consisteix en un tipus de realisme en què es combina el prudent reformisme polític o social, amb una formulació que és netament innovadora o revolucionària en el pla tècnic. Per això mateix, aquest reformisme és més inquietant per als grans interessos afectats, als quals sempre els serà més fàcil combatre una proposta verbal i retòricament revolucionària en els seus plantejaments socials o polítics, però innòcua en la forma tècnica, que no pas a la inversa. Per dir-ho amb un exemple no compromès, el que era perillós del Pla Cerdà era la seva aparent innocuïtat ideològica sota la proposta realment innovadora i revolucionària en el pla tècnic, que afectava directament els grans propietaris de sòl del pla de Barcelona.

5.2 Els sis plànols bàsics del projecte urbanístic

Passem, doncs, a l'examen d'aquells sis plànols, que d'acord amb la mitologia racionalista estudiarem des de dos punts de vista únics: zonificació i traçat circulatori.

Segons la memòria-programa del projecte, el territori es divideix en cinc zones, a les quals s'assigna un ús separat i independent de la resta. Són les següents: zona per a cura de repòs, zona de banys, zona per al cap de setmana, zona de residència i zona de cultiu. Les quatre últimes constitueixen una entitat orgànica i d'ús, ja que estan destinades a l'oci en les seves diferents modalitats de temps i dedicació; la primera, en canvi, constitueix una entitat separada i inclús aïllada de les altres a causa de la seva trama circulatoria, a més d'estar situada significativament a l'extrem més allunyat de Barcelona, d'acord amb els tòpics de localització sanitària i hospitalària de l'època. Aquesta zonificació es desenvolupa en sentit longitudinal est-oest, sota una seqüència transversal uniforme, de manera que totes les zones disposen d'un tram de platja d'extensió similar, amb l'excepció de la dedicada al cultiu, que és només interior.

Existeix, per tant, una altra zonificació transversal a l'anterior, en el sentit mar-muntanya, que afecta les quatre zones dedicades a l'oci segons bandes paral·leles a la costa, en l'ordre següent: una primera immediata a la platja, en la qual es preserva la densa pineda existent, i on se situen la totalitat dels edificis residencials i les instal·lacions relacionades amb els banys i l'ús del mar; una segona, dedicada a instal·lacions esportives, tècniques i de servei del conjunt, i una última, de major pro-

funditat que les anteriors, totalment ocupada per uns 4.000 petits horts de lloguer. Cal assenyalar doncs, una rígida retícula amb zonificació de doble sentit, on hi destaca el caràcter lineal de les tres bandes que travessen uniformement les zones de banys, cap de setmana i residència. Aquesta segona estructura lineal manifesta la seva lògica urbana en la concentració de serveis al llarg de l'estreta franja central, en què s'inclouen diverses reserves per a usos ulteriors.

També cal subratllar que l'ordre de les tres zones o sectors bàsics correspon a una classificació segons els períodes de permanència, ordenats en tres moments: el primer d'ús diari, molt freqüent i intermitent; el següent, d'ús durant els caps de setmana, i el tercer, per als períodes de vacances anuals. La racionalitat classificadora es projecta mecànicament sobre el territori segons una ordenació que resulta excessivament abstracta en la realitat; quant a l'ús real del sòl, els espais i les instal·lacions serien sempre indiscriminats en relació a aquella classificació. L'estructura física de l'ordenació descobreix, doncs, una lògica doble en què se superposen una teoria temàtica d'usos i una teoria de temps o períodes d'ocupació, assignant als segons diverses particularitats programàtiques dels primers.

Per últim, hi ha dos temes del programa que mereixen destacar-se. En primer lloc, la inclusió d'aquesta gran extensió dedicada als horts de lloguer, absolutament original i que mai va ser recuperada en cap projecte posterior —públic o privat— de zones de salut pública o de vacances, a excepció de la proposta de l'Ajuntament de Barcelona per a la Carretera de les Aigües de 1982. En segon lloc, l'excepcional importància conferida a les instal·lacions esportives dins de la faixa central, tant per la quantitat, varietat i precisió dels esports esmentats en el projecte, com per la intencionalitat d'una inclusió que tampoc mai es va recuperar en projectes d'aquesta índole, si exceptuem una de les contrapropostes de 1971 al Pla de la Ribera de 1969 o la sèrie de versions del projecte d'un extens i complex parc esportiu a prop dels estanys del Remolà, a Viladecans, dissenyat per l'urbanista A. Perpinyà Sebrià durant els anys cinquanta. Avui dia, l'ús habitual del temps a les platges i els escassos parcs públics associats ha perdut quasi totalment el caràcter esportiu i d'exercici físic, a causa d'aquesta carència d'instal·lacions esportives populars incorporades a aquests espais. Cal insistir en aquest aspecte, perquè tant en les actuals "platges populars" de Castelldefels-Gavà, com en la darrera recuperació de les del Poble Nou de Barcelona —ambdues hereves indiscutibles de la CORV— no s'hi registra pas aquella dosi massiva d'equipaments esportius diversos, la funció preventiva i curativa dels quals encara no sembla haver estat compresa del tot per les actuals administracions públiques.

A continuació, transcrivim uns fragments de la memòria del projecte, en la part dedicada al programa de cada una de les zones, extrets del fullet de propaganda publicat per la Cooperativa Popular "La Ciutat de Repòs i Vacances":

“La zona de banys està organitzada i és capaç d’acollir grans aglomeracions periòdiques (dies festius) proporcionant a les masses els serveis necessaris per a banys de mar, pràctica d’esports, etc. i creada a propòsit per funcionar de manera intermitent, de forma que les zones restants no quedin afectades per les dites aglomeracions: Grups de cabines per banys, piscina a prop de la platja, grans restaurants, cinemes a l’aire lliure coberts, i espais lliures per atraccions, fires, petites exposicions, etc. Cap a l’interior s’estableixen una sèrie de camps d’esports que poden llogar-se a preus baixos als equips improvisats amb els grups procedents de les fàbriques i oficines i equips d’aficionats organitzats, durant la setmana.”

La zona de cap de setmana disposa –en la seva façana marítima– d’edificis compostos de cèl·lules mínimes o cabines-dormitori amb quatre lliteres, per llogar durant un, dos o tres dies. En aquesta zona s’inclouen espais per a les cases desmuntables, projectades i directament produïdes per a la CORV, per part d’una societat filial del GATCPAC. També es destinen espais per al càmping i es projecten pavellons per al cap de setmana escolar. La franja central es destina, com en la zona anterior, a camps d’esports; en aquest cas, presidits per un estadi amb grades cobertes i capacitat per a grans manifestacions de tipus esportiu.

La zona de residència, situada a l’extrem més proper a Barcelona, disposa “d’hotels de residència suprimint tot tipus de luxe, propis per a la vida de platja, amb camps d’esport annexes. Casa mínima, tipus estandarditzats adequats per llogar durant les vacances dels empleats i els treballadors. Parcs i zones reservades per als nens i colònies escolars”. La zona per a cura de repòs disposava “d’hotels-sanatori, amb grans terrasses, destinats a convalescents. En ells es poden fer cures de sol i aire. Aquests hotels permetran combatre, durant els dies de descans, el perill de malalties de les persones esgotades pel treball”. La zona de cultiu és comú a les tres primeres zones ja descrites. “Zona agrícola d’aprovisionament, dedicada al cultiu de petits horts de lloguer, tal com es va fer en la barriada de Romerstad de Frankfurt. L’habitant de Barcelona havia demostrat gran afició al cultiu d’aquestes petites parcel·les de terreny durant els dies festius, (Montjuïc, etc.) que van desaparèixer a causa del creixement de la ciutat.”

Veurem ara com aquells textos introductoris de tipus teòric –l’estructura i la rigidesa de la zonificació proposta i el mateix desglossament temàtic– permeten lectures aparentment contraposades en el pla dels continguts ideològics i el de les relacions amb les seves formalitzacions. D’una part, és evident el ressò de les tesis funcionalistes de l’urbanisme racionalista, associades als temes llavors radicalment socials de la infància, els convalescents, la pràctica d’esports, el lloguer davant de la propietat, les cures de sol i aire, les persones esgotades pel treball, el recurs a l’expropiació per raons de salut pública, etc. El clima de front popular que llavors comen-

çava a recórrer Europa com a sortida de la crisi capitalista del 1929 –que va conduir al feixisme i a recolzar indirectament l'estalinisme– constitueix el marc polític i social de referència i una clau interpretativa del destí i la intencionalitat del projecte de la CORV. Aquest projecte se'ns presenta, segons aquest context, com un projecte revolucionari però gens utòpic, perquè en ell la tècnica i els mitjans materials i socials invocats són congruents amb els objectius i la seva condició de possibilitat històrica. Tanmateix, aquelles mateixes cites de la memòria del projecte, passats ja gairebé setanta anys, suggereixen també una interpretació de la CORV com una gegantesca màquina de reciclatge físic i psicològic de la força de treball laboral esgotada i aplacada pel sistema de vida productivista, que no es qüestiona essencialment i al qual només se li apliquen enèrgics atenuants de tall reformista. Com ja s'ha interpretat darrerament (Fourquet 1976), la CORV seria també un precedent “d'equipament del poder sobre el paper reproductor i mistificador dels equipaments col·lectius”; és a dir, del tipus de servei socialment avançat –però cada cop més subtil i integrador– en un sistema social productivista incapaç de frenar la frenètica espiral de producció i consum.

Davant d'aquests dos intents d'interpretació, seria interessant establir la pertinença lògica de l'objecte projectat a una o l'altra de les dues lectures. Respondre a aquesta pregunta, però, equival a entrar en un discurs en què el valor autònom del projecte i dels “residus materials” de la història s'esvaeixen fins a l'extrem de negar-los-hi qualsevol identitat reconeixedora i, per tant, condemnar-los a desaparèixer darrere d'aquelles interpretacions. És una conclusió perversa, perquè és reconeguda –en la història dels materials de l'arquitectura i de la ciutat– una varietat de models i estructures urbanes molt rica, els mecanismes de canvi o permanència dels quals s'expliquen en bona part a partir de la pròpia substància tècnica i formal; per tant, dotats d'una sorprenent autonomia respecte als propis continguts d'ús o funcionalitat programàtica inicial. Tornem, doncs, a aquells materials.

Quant al traçat, assenyalem que està constituït per una malla ortogonal de vies de circulació d'un sol sentit, que descomponen el territori de manera regular en grans illes de 400 m x 800 m, a vegades subdividides en mitges i terceres parts rectangulars. Un feix de quatre vies rigorosament paral·leles a la costa es creua amb un altre d'ortogonal en el sentit mar-muntanya, donant lloc a una circulació anular de sentit únic amb la conseqüent eliminació de girns conflictius. Aquesta trama destaca per l'eliminació total del tradicional passeig marítim –que queda reduït a una sèrie de serveis que només connecta les tres zones de banys, cap de setmana i residència–, a més de per quedar interrompuda al trobar-se amb la zona de repòs, a la qual només s'hi pot accedir per la via longitudinal de la vora interior de la urbanització.

El sistema de comunicacions amb la ciutat es concentra a la Gran Via, que penetra cap al centre de gravetat de la malla, punt en el qual lògicament es genera el moviment més gran. L'autopista de 15 km que uneix la CORV amb Barcelona es destina al trànsit lleuger d'autocars i vehicles automòbils, doblada per una línia de ferrocarril elèctric –encara inexistent– amb una terminal paral·lela a la dels autobusos en el punt final de l'autopista. El trànsit pesat es desvia per la carretera interior que serveix als pobles de la vora interior del delta, de manera que se separen els diferents trànsits i sistemes de transport. L'ús del sòl per a vianants és lliure en totes direccions, afavorit per l'edificació dispersa, l'eliminació de parcel·les privades i tancades i per la utilització sistemàtica de *pilotis* en els grans edificis residencials, restaurants i d'altres. Juntament amb l'eliminació del passeig marítim, es pretén impedir qualsevol barrera en l'accés transversal a la pineda i les platges, que constitueixen els dos atributs “naturals” d'atracció fonamental de la CORV.

Probablement, un dels punts més dèbils del traçat sigui la penetració de l'autopista a la trama en el punt central de distribució del trànsit. És evident que la simple prolongació rectilínia de la Gran Via hauria de corregir el seu traçat en acostar-s'hi i penetrar a la trama viària amb l'objecte d'adequar-se a la seva geometria i facilitar una distribució menys congestiva, que es produiria fatalment amb el pas de continuïtat sense solució. Aquesta mancança s'hauria d'interpretar com quelcom inherent a la qualitat d'avantprojecte que tenia la proposta de la CORV en els sis plànols de 1932 i la manca d'una cultura tècnica dels traçats viaris, pròpia d'una societat altament motoritzada, com no era el cas de Barcelona o Catalunya el 1932. En conjunt, es tracta d'una malla poc imaginativa, que ajusta la seva mida modular a l'amplada de la pineda i les petites inflexions a la curvatura de la costa o l'accident d'alguna llacuna.

5.3 L'arquitectura per a la CORV

L'equip dirigit per Francesc Fàbregues –en un notable esforç col·lectiu– va desenvolupar poc més de vint-i-cinc edificis i instal·lacions com a avantprojecte en un any i mig, ja que no existia client concret ni, per tant, encàrrec: hotels de temporada i de convalsents, edificis de cèl·lules mínimes, grups de cabines, restaurants populars, quatre cases tipus, casa desmuntable, piscines, botigues tipus, habitatges per a metges i personal, oficines administratives, estadi esportiu, terminal d'autobusos, cinema a l'aire lliure, horts de lloguer, frontons, hotel de platja, gimnasos, camps de golf, etc.

Tot aquest programa constitueix un banc d'assaig per al grup, el qual ha d'adaptar vells programes convencionals a la nova concepció general del projecte, per una part, i obliga a l'elecció i fixació d'una sèrie de paràmetres compositius del nou estil,

per l'altra. Hem agrupat alguns dels projectes més significatius— bé per la seva qualitat o bé pel possible valor de les fonts estilístiques— per a la seva anàlisi i valoració.

Cal destacar un primer grup d'edificis al voltant del programa hotel·ler, en les seves variants de sanatori, cèl·lules mínimes per al cap de setmana, platja i temporada. Tots ells són tributaris del tipus laminar holandès o alemany —es pot pensar en les últimes tipologies de Dammerstock o de l'equip de Ernst May a Frankfurt—, si bé tots ells recullen l'ús de *pilotis*, la coberta plana per a la instal·lació de serveis col·lectius com el menjador, l'ús de certs elements mecànics com el *tapis roulant* en el sanatori, l'estructura reticular de formigó i la lliure posició dels pilars en mig de la distribució interior; és a dir, elements característics de la composició *lecorbuseriana*. Només l'hotel de temporada escapa a l'elementalitat de la tipologia laminar, amb una planta articulada a l'entorn dels espais centrals d'ús col·lectiu, des d'on arrenquen dos braços per als serveis i les cambres. Espais de doble alçada, cossos d'edificació en pont i la interrupció del ritme repetitiu de la façana principal són prova d'un ús moderadament expressionista en la sintaxi del nou estil.

Un altre grup de projectes està constituït per la sèrie de “cases tipus unifamiliars” i la “caseta desmuntable”. Els primers pertanyen clarament a la generació cubista i funcionalista de cases en forma de capsa, reduïdes a la seva expressió més elemental: prismes rectes i purs; mínimes articulacions en planta i volum; importants excavacions del sòlid principal donant lloc a profunds porxos i lògies, configurats per una vida a l'aire lliure; conseqüent reducció al mínim dels espais d'estar interiors, i invariables cobertes planes.

Hi ha aquí una correspondència material i simbòlica entre economia i estètica, entre limitació programàtica i constructiva, d'una banda, i reducció de la càrrega expressiva resultant, de l'altra. Es tracta de projectes que podrien estar vagament emparentats —per la seva fina geometria i una lluminosa contenció estilística— amb els assaigs d'algunes cases tipus unifamiliars dels anys vint de Le Corbusier; es podrien entendre també com versions cultes dels paradigmes eivissenc i popular, d'aquelles arquitectures sense arquitecte recollides més tard per Bernard Rudofsky i que retrobarem en els primers projectes de J. A. Coderch dels anys quaranta, a Cala d'Hort o al conjunt de les Forques de Sitges. En uns i altres hi domina la pretensió d'una arquitectura nua de tot allò superflu i inútil, sense representació, gairebé sense autor, anònima, aparent resultat exacte d'una mecànica o bé ingènua traducció tècnica i funcional del programa proposat amb els estrictes medis disponibles. No obstant, l'aspiració al “lirisme de la geometria” *lecorbuseriana* hi és ben present, tal com s'evidencia a la composició de l'alçat principal de la “caseta tipus D-d 21 D”, en la qual una divisió regular tripartida del cos superior —amb volumetria dissimètrica— es recolza sobre un gran porxo simètricament dividit per un fi pilar metàl·lic.

L'altre projecte de la mateixa sèrie sorgeix com a culminació d'aquesta línia d'investigació de mínims programàtics, en els límits del rigor econòmic i funcional. Es tracta de la "Casa Desmuntable" que va desenvolupar G. Rodríguez Arias, per encàrrec del Grup a finals de 1931. Aquest precedent d'una hipotètica *Volksbaus* llatina i d'estiueig és una de les més originals aportacions del GATCPAC, que curiosament ha estat oblidada, potser per la seva extrema modèstia material i programàtica i la lliure vulgaritat, la seva arquitectura, congruent amb llur destinatari social. Es tracta d'una casa lleugera, creixent, fàcil de muntar i desmuntar, d'una extrema senzillesa i racionalitat en tots els seus detalls materials i tècnics de muntatge. Estava ideada per a la seva instal·lació en terrenys de lloguer, en períodes discrecionals de temps i, per tant, constitueix un veritable precedent molt intel·ligent i realista de la *roulotte* de càmping, que es va popularitzar a Europa trenta anys després. Aquest projecte anticipa la comprensió d'un problema que sorgiria de forma massiva durant els caps de setmana i fruit de l'augment de la qualitat de vida material de les classes populars. La seva concepció programàtica i tipològica constitueix gairebé un símbol de la capacitat creativa dels homes del GATCPAC en el terreny social i tècnic, a més de traduir perfectament en allò arquitectònic una voluntària "debilitat estilista"; que no és sinó la correcta adequació dels medis materials i culturals locals a una correcta conceptualització d'un problema ben plantejat. En definitiva, un excel·lent exemple del que hauria de ser un tema de disseny industrial, ben plantejat en els plànols tecno-econòmic i estètic. El mateix GATCPAC va crear una societat filial que va escometre la producció industrial de la "Caseta Desmuntable", de la qual es va construir i mantenir un model en exposició permanent, a la plaça de Ramon Berenguer. D'aquest prototipus se'n van rebre varies comandes, entre elles una de ben curiosa: la d'un promotor holandès interessat en un possible mercat colonial.

Un tercer i últim grup d'edificis que cal destacar està constituït pels projectes dels grups de cabines de banys i restaurants populars. El primer aporta una racionalització funcional del programa i es formalitza en una pinta de pavellons paral·lels, per a homes i dones, a les capçaleres dels quals se situen les cambres de bany i dutxes, així com unes escales exteriors que donen accés a la terrassa-solàrium superior i permeten una estructura lleugera de doble alçada d'acord amb una segona bateria de dutxes semi-cobertes situada sobre les inferiors. Una senzilla axonometria aèria mostra l'elegància d'una solució compacta i racional, davant de la graciosa i vivaç solució clàssica de les casetes familiars a les platges de moda del segle XIX, com per exemple el Lido o Arcachon. En alguns casos, el prototipus s'aixeca sobre *pilotis*, amb el qual es guanya en esveltesa i dibuixa una alternativa

13. El *Gruppo 7* reuneix Castagnoli, Figini, Frette, Larco, Pollini, Rava i Terragni. Aquest últim és potser el nom més rellevant del grup racionalista (n. de l'e.).

de plens i buits suaument coronada per la lleugera i rítmica pèrgola superior. En aquest projecte hi ha domini dels materials de l'arquitectura, utilitzats aquí amb saviesa i seguretat, però sense l'element tipològic dels edificis laminars.

Caldrà assenyalar que encara avui, passats setanta anys, la multitud que utilitza aquestes mateixes platges no disposa d'aquest servei públic de guarda-roba, dutxes i banys, i es veu obligada a canviar-se dins el seu cotxe?, i que tampoc hi veiem encara unes construccions estilísticament tan precises i elegants com les projectades pel GATCPAC l'any 1932?

En el projecte de restaurant popular és on s'aconsegueix un resultat més contundent i a la vegada “desimbolt”. Es tracta d'un elemental “edifici caixó”, amb grans testeres cegues de doble alçada, en contrast amb dues façanes obertes i transparents o calades, que són objecte d'una clara voluntat compositiva amb els elements de tancament. Amb el seu joc es creen ritmes i escales diverses, des de la inesperada escala gegant d'un ampli espai buit interior, només tamisada en el plànol de façana per un pòrtic de pilars passants, fins al ritme repetitiu i de menor escala de les finestres *en longueur*, a la vegada interrompudes per un segon buit més petit que mostra una profunda *loggia* en façana. És gairebé segur que aquesta façana respon a un traçat regulador o a un acurat estudi de les seves mides fonamentals, que no es van poder verificar perquè d'aquest projecte només en resta una perspectiva en fotomuntatge. La seva composició i elements recorden multitud de treballs posteriors de Josep Lluís Sert, addicte des dels seus anys a la *rue de Sevres* als traçats reguladors i la utilització d'escales diferents, o bé aquelles interrupcions de ritmes en els alçats, d'origen *lecorbuserià*, que algú ha interpretat en clau jazzística. D'altra banda, aquesta façana suggereix, però menys, un possible nexa amb alguns treballs anàlegs i contemporanis de G. Terragni i el *Gruppo 7* italià.¹³

El caixó del restaurant està sostingut sobre *pilotis* –per alliberar el pas des de la pineda a les platges– i s'acompanya amb una àmplia terrassa també elevada i exempta del cos principal. Aquest plànol horitzontal, una mica més baix que la primera planta del restaurant, matisa l'alçada i rotunditat del cos prismàtic posterior, dissimula la nuesa excessiva del bosc de *pilotis* i, sobretot, ofereix al purisme geomètric d'aquell prisma un lleuger basament que el lliga al terreny.

Resumint, creiem que aquest projecte i el de l'hotel de temporada són probablement els més rellevants de tota la sèrie, tant pel recurs a components estilístics més imaginatius, com per un nivell sintàctic més afinat i rigorós que les restants arquitectures de la CORV. Per tant, potser podria deduir-se –per exclusió d'aquests últims– una certa debilitat general estilística de l'arquitectura de la CORV, feta de rigideses tipològiques, imaginació reprimida en la manipulació del vocabulari racionalista i escassa elaboració sintàctica. Aquesta valoració, però, faria abstracció de dues qües-

tions. En primer lloc, oblidaria la modèstia de recursos o aquella convergència material i simbòlica entre economia i estètica, entre limitació de la base social i material i la conseqüent limitació del desplegament formal i estilístic. Això és bastant lògic i *sachlich*,¹⁴ en una arquitectura que ha abandonat definitivament i polèmica el seu estadi artesanal, acadèmic o pompièr. Per altra banda, aquella valoració equivaldria a oblidar que els paràmetres de comparació amb altres arquitectures europees prenen cos sobre projectes amb un destí i un client públic o privat més avançat, més poderós i més culte; per tant, revelador de major ambició i audàcia.

No oblidem que en el Moviment Modern hi ha, com en totes les èpoques, una arquitectura pobra i una rica, una arquitectura del poder i una altra per al poble; que les armes per a la segona s'esmolen, per primera vegada a la història dels estils, no sempre en la primera. Si bé dos de les millors obres del GATCPAC són encomanades per la burgesia –casa Sert del carrer Muntaner– o pel poder polític –el dispensari antituberculós de Sert-Torres-Subirana, al carrer Tallers–, la Casa-Barri de San Andreu, el projecte urbà de la CORV de Gavà i el Pla de Sanejament del Districte Vè constitueixen exemples paradigmàtics d'una arquitectura i un urbanisme radicalment social o pobre, tant pel seu destinatari com per la seva motivació intel·lectual i condicions socials i materials de base.

S'ha de situar, doncs, l'arquitectura de la proposta urbana de la CORV en el camp de l'arquitectura per al poble i com a resultat d'un gran esforç del GATCPAC per a la inserció de la nova arquitectura en un programa urbà radicalment nou. Una arquitectura que –inclús sense caure en l'esquematisme d'adscriure-la a una o altre classe social– és innegable que representa la més essencial i acabada transposició a l'arquitectura de les virtuts de racionalitat, pragmatisme i sant economicisme, genuïnes de la burgesia en la primera arrancada de la seva futura hegemonia. Recordem sinó a L. B. Alberti i la seva genuïna exposició de moral burgesa a *“Del governo della famiglia”*.¹⁵ És la mateixa moral de Le Corbusier, bon calvinista al cap i a la fi, amb la qual tan bé entronquen els joves catalans del GATCPAC, animats com el seu mestre d'aquesta fúria incitadora d'aquelles virtuts, a les quals es conjura explícitament en el seu paper històric d'enterradores dels estils acadèmics i, a la vegada, protagonistes d'una nova arquitectura, situada vocacionalment més enllà de la concepció mateixa d'estil i, per descomptat, molt menys esquemàtica i rígidament funcionalista que aquella que anima la Ciutat Funcional en la seva encarnació del Pla Macià.

14. Que es pot traduir per *mesurat*, o *sobri* (n. de l'e.).

15. El títol complet és *Trattato del governo della famiglia di Agnolo Pandolfini ad uso delle scuole d'Italia*. Publicat a Milà i editat per Giovanni Silvestri el 1822. Publicat després en recopilacions de Leon Battista Alberti (n. de l'e.).

Bibliografia

- AAVV. *2C Construcción de la Ciudad*. (Número monogràfic dedicat a Josep Torras Clavé, arquitecto y revolucionario) Barcelona, núm. 15-16, 1975.
- BOHIGAS, Oriol. *Arquitectura i urbanisme durant la república*. Barcelona: Ed. Tusquets, 1970.
- Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*. Números 90 i 94. Barcelona: COAC, 1971.
- DOMINGO, Miquel; SEGARRA, Ferran. *Les cases barates*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Patronat Municipal de l'Habitatge, 1999.
- DONATO, Emili. "La città di Riposo e Vacance." *Hinterland*, Milà, núm.7-8, 1979.
- FOURQUET, François; MURARD, Lion. *Les équipements du pouvoir: villes, territoires et équipements collectifs*. París: Union Générale d'Éditions, 1976.
- HILPERT, Thilo. *La ciudad funcional. Le Corbusier y su visión de la ciudad funcional*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, 1983.
- KOPP, Anatole. *Architecture et urbanisme soviétiques des années vingt: ville et revolution*. Paris: Anthropos, 1969 [Especialment l'annex número 6 de Guinzburg].
- LE CORBUSIER. *Urbanisme*. París: E. G. Crés, 1924.
- LE CORBUSIER. *La ciudad del futuro*. Buenos Aires: Infinito, 1962.
- LE CORBUSIER. *Precisiones respecto a un estado actual de la arquitectura y el urbanismo*. Barcelona: Poseidon, 1979.
- JACQUES LUCAN, (editor). *Le Corbusier: Une encyclopédie*. París: Centre Georges Pompidou. centre de Création Industrielle, 1987 [I sobretot el capítol *Le Corbusier à Moscou* de Jean-Louis Cohen].
- MONTEYS, Xavier. *La gran màquina. La ciudad en Le Corbusier*. Barcelona: Ed. del Serbal, 1996.
- MORENO, Eduard, (editor). *La política urbanística de la Generalitat*. Barcelona: Undarius, 1977.
- ROCA, Francesc. *El GATCPAC y la crisis urbana de los años 30*. A *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 90. Barcelona: COAC, 1971.
- ROCA, Francesc. *El Pla Macià: de la Gross-Barcelona al pla comarcal*. Barcelona: La Magrana, 1977.
- SERT, Josep Lluís. *Poden sobreviure les nostres ciutats?: un ABC dels problemes urbans, anàlisi i solucions: treball basat en les propostes formulades pel CIAM, Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1983.
- SOLÀ-MORALES, Ignasi, (editor). *AC/GATEPAC 1931-1937*. Barcelona: Gustavo Gili, 1975.
- TARRAGÒ, Salvador. *El Pla Macià o la Nova Barcelona*. A *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 90, Barcelona, COAC.
- TERÁN, Fernando de. *El planeamiento urbano en la España contemporánea: Historia de un proceso imposible*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978.

Relació d'il·lustracions

1. Distribució en zones i funcions específiques de cada zona. Pàgina 154
2. Fotomuntatge dels blocs d'apartaments de "cap de setmana". Pàgina 154
3. Axon mètrica de conjunt i àrees de bosc plantat pel Ministeri de Foment Estatal. Pàgina 154
4. Fotomuntatge de les casetes de bany i restaurant públic. Pàgina 154
5. Perspectiva del Pla Macià, dibuixada al taller de Le Corbusier. Pàgina 154